

Legers in de kou, een winterse wandeling in het museum

J. Lenselink

Dit artikel is een aangepaste versie van een lezing, gehouden in januari 1997.

Wat voor rol speelt de winter in de krijgsgeschiedenis? Als men zich de moeite getroost zich even de laatste elfstedentocht voor de geest te halen, denk ik dat daarover weinig uit te leggen valt. De winter is in zijn strengste vorm een voor alle soldaten zeer te duchten vijand. Zijn wapens, of het nu droge vrieskou, een snijdende wind, neerslag als sneeuw en ijzel, dan wel mist en korte dagen betreft, waren zó doeltreffend, dat in de tijd vóór grofweg 1800 de oorlog in dit jaargetijde in feite tot stilstand kwam. Eind oktober, begin november hadden de commandanten de taak voor een winteronderdak te zorgen, zodat de soldaten in april van het volgende jaar weer opgefrist, geoefend, van goede uitrusting voorzien en hopelijk met nieuwe moed bezielde, hun beroep konden opvatten.

Steden vormden toen natuurlijk het beste onderkomen in de winter, maar er bestonden toen nog geen kazernes. De burgers moesten dus voor onderdak zorgen; ze kregen, al of niet vrijwillig, inkwartiering - gelukkig voor hen wel tegen betaling. Ook bestond er de mogelijkheid dat rijke burgers deze inkwartieringsplicht afkochten - daarmee hun armere stadgenoten met een nog groter aantal gasten opscheppend. Het bouwen van speciale, eenvoudige huisjes voor beroepssoldaten in de door Spanjaarden bezette grote steden van ons land, de zogenaamde 'barracas', begon aan het einde van de zestiende eeuw.

Wat de soldij betreft, in het slechtste geval werden huursoldaten aan het eind van het krijgsseizoen simpelweg ontslagen en moesten met hun gespaarde soldij^[1] trachten de koude maanden te overbruggen. In deze situatie stonden ze eigenlijk gelijk aan seizoenarbeiders, met alle nare gevolgen van dien: een troep werkloze soldaten kon een gesel voor zijn omgeving worden. In toenemende mate hielden echter aanvoerders hun soldaten ook in de wintertijd in dienst en benutten deze periode voor allerhande oefeningen en diensten. Het voordeel was, dat ervaring en kunde bij de troep niet verloren gingen en dat tijdverlies bij het opnieuw werven van huurlingen voorkomen werd.

Deze ongeschreven wet van de winter, als rustperiode in de strijd, gold al eeuwen vóór het begin van onze vrijheidsstrijd in de zestiende en zeventiende eeuw en duurde, zoals vermeld, tot aan het eind van de achttiende eeuw. Maar, zoals het goed gebruik wil, op iedere regel bestaan uitzonderingen.

Zo is daar het bekende beleg van Haarlem, waarin de winter van 1572/1573 valt. Waarom gaf Alva aan zijn zoon, Don Frederik, bevel om nog in december 1572 het beleg te beginnen? De voortekenen wezen namelijk op een zeer strenge winter: half oktober al zware nachtvorst, half november waren de grachten van het belegerde Zutphen bevroren. De reden zou men behoud van het 'vliegwieleffect' kunnen noemen. De Spanjaarden waren immers in de tweede helft van 1572 zeer succesvol geweest en de inneming van Zutphen en Naarden (met zeer wrede behandeling van de inwoners) had diepe indruk gemaakt op de partij van Oranje. Alva verwachtte dat Haarlem geen serieuze tegenstand meer zou bieden en dat steden als Leiden en

Alkmaar dit voorbeeld zouden volgen. Het stadsbestuur van Haarlem, op 4 juli van dat jaar bekeerd tot de partij van de opstandigen, besloot echter weerstand te bieden en gaf geen antwoord op een aanmaning tot overgave, die begin december uit Amsterdam verzonden was. Frederik had geluk: Haarlem lag op de hooggelegen zandgronden van een binnenste duinenrij, ruim begroeid met bossen (de Haarlemmerhout is tijdens het beleg door de belegeraars vrijwel geheel omgehakt om als brand- en stellinghout te dienen) en zijn manschappen hoefden niet voor slappe veengrond en moddermoerassen te vrezen.

Bovendien lagen er in de directe omgeving een kasteel en een klooster, met nog andere bebouwing, die in ieder geval een goed onderkomen aan de staf boden.

Ondanks de felle kou werd met de omsingeling haast gemaakt - zonder volledig succes, want de weg over de vast bevroren ijsvlakte op de Haarlemmermeer bleef open. Na twee dagen Spaans artillerievuur werd al op 20 december 1572 een grote stormaanval ingezet, die voor de Spanjaarden rampzalig verliep. Hierna besefte Don Frederik, dat het echte beleg in feite nog moest beginnen - in de periode hierna werd aan beide kanten met grote felheid gestreden.

Aan weerszijden werd de winter aan den lijve gevoeld, maar de Spaanse troepen leden het meest. Ziekte, desertie[2] en ondervoeding zorgden ervoor, dat eind januari 1573 de sterkte van de belegeraars met 30% was afgenomen! De bevoorrading van de stad daarentegen liep nog geen gevaar: deze vond plaats door goed bewapende sledekonvoeien over de Haarlemmermeer, die meestal vergeefs door de Spaanse troepen werden belaagd. De ijsvlakte bood immers geen enkele dekking en de cavalerie kon er niet op opereren. De verslagen maken melding van boden, die op de schaats het meer overstaken; van verkenningspatrouilles over en weer, die lange witte hemden over hun kleding droegen als vorm van camouflage[3] van de onbruikbaarheid van geweren in de felle droge wind, die het pankruit wegblies!

Uiteindelijk beraadslaagde de Spaanse legerraad meerdere malen over het opbreken van het beleg; de zeer felle reactie van Alva[4] voorkwam dit. In de loop van het voorjaar keerden de kansen, maar voor de Spaanse veteranen bleef een winterbeleg een kwade droom. In onze expositie ontbreekt helaas een afbeelding van het Haarlemse beleg - wel zijn in de bibliotheek diverse uitvoerige, geïllustreerde verslagen in boekvorm aanwezig.

Een groot schilderij over een beleg dat zich gedeeltelijk in de winter afspeelt is wel aanwezig, namelijk de belegering van de stad Gulik door Spaanse troepen onder graaf Hendrik van den Berg.[5] Gulik (de Duitse naam is Jülich) ligt hemelsbreed zo'n 25 km ten noordoosten van Heerlen, aan het riviertje de Roer. Door zijn strategische ligging als verkeersknooppunt en als hoofdstad van het gelijknamige graafschap was het bezit ervan voor de Spanjaarden, na de beëindiging van het Twaalfjarig Bestand, belangrijk; de stad was sinds 1610 in handen van de Staatse Troepen.

Het doek is geschilderd door Pieter (ook: Peeter) Snayers, de Vlaamse schilder die leefde van 1592 tot 1667 en die in zijn lange leven tientallen oorlogstaferelen heeft vervaardigd. Het Gulikse beleg (van 5 september 1621 tot 3 februari 1622) heeft minder bekendheid gekregen dan de belegeringen uit het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Misschien ligt de oorzaak in de gunstiger afloop voor de verdedigers: werden na de inneming van Haarlem honderden soldaten als misdadigers opgehangen of onthoofd, in Gulik kreeg de bevelhebber van de verdedigers een pauze van twaalf dagen voordat hij de stad moest overgeven; dit in afwachting van een eventueel ontzet door Maurits... En daarna konden de Staatse Troepen `met vliegende vaandel en slaande trom' huns weegs gaan. Het schilderij is, hoewel niet gesigneerd, een typische Snayers: het biedt de waarnemer door het vogelvluchtperspectief een prachtig overzicht, niet alleen van het landschap, maar ook van de gebeurtenissen, die tijdens zo'n beleg plaatsvonden; alles is tot in details uitgewerkt. Er is dus niet één enkele scène afgebeeld, maar, als in een stripverhaal, een aantal naast elkaar. Stad en bijbehorende citadel staan in het centrum, de Roer slingert zich eromheen. De ring van verdedigingswerken, door de belegeraars gebouwd, staat aan de grenzen van het blikveld. Hierbij heeft de schilder partij

gekozen: het is zeer onwaarschijnlijk, dat in de vrij korte belegeringstijd zulke technisch volmaakte versterkingen gebouwd zouden zijn. Snayers was met de oorlog verbonden, maar hield er zich in het dagelijks leven verre van en tegen een verfraaide vertekening van de werkelijkheid hadden zijn opdrachtgevers, Habsburgse vorsten in Brussel, geen bezwaar. Binnen de ring spelen de verschillende stadia van het beleg zich af: de citadel onderhoudt een levendig geschutvuur op groepen aanvallers, die van verschillende kanten naderen. Maar binnen de ravelijnen op de voorgrond zijn soldaten bezig met de dagelijkse werkzaamheden als het aanvoeren van proviand, het verzorgen van de paarden en het hakken van hout, links onderaan duidelijk zichtbaar.

Op de voorgrond een andere scène: de prachtig uitgedoste bevelhebber van de Spaanse troepen, vergezeld door ruiters en voorafgegaan door twee herauten, op weg naar...?

Misschien een bespreking tot overgave: van de andere kant, maar veel minder duidelijk, nadert een weinig opvallende groep, waarvan alleen de aanvoerder bereden is. De aandachtige toeschouwer, die als het ware het schilderij probeert binnen te dringen, zal veel meer pakkende bijzonderheden ontdekken.

Tot zover de belegeringen. Echte veldslagen in de winterperiode zijn zeldzamer. Hierbij moet meestal de oorzaak gezocht worden in een plotselinge weersverandering, die een snel optreden verantwoord maakt. Een fraai voorbeeld is een uitval van prins Maurits met zijn leger in januari van het jaar 1597, ruim 400 jaar geleden dus. Een Spaans leger in Brabant was op weg gegaan naar Turnhout en dit feit was Maurits via boden bericht. De dooi viel in: grauw weer, miezerige regen, alom modderige wegen. Maurits reageerde zo snel mogelijk - nu bleek het voordeel van ook in de winter onder permanent bevel staande troepen - en begon op de 22e januari de achtervolging van het Spaanse leger. Gebruik makend van moerassen als natuurlijke dekking en maar enkele doorgangswegen lukte het Maurits, de tegenstander te verrassen en daarna op de vlucht te jagen. Zoals gewoonlijk vielen hierbij onder de vluchtenden een grote hoeveelheid slachtoffers - deze hadden, om sneller weg te komen, hun vuurwapens achtergelaten en werden neergehouwen door de achtervolgende ruiters. De slag op de Thielse heide was een volkomen succes, waarna ter bekroning hiervan het Kasteel van Turnhout bovendien werd ingenomen.

We maken nu een grote sprong naar het einde van de achttiende eeuw. In de expositie houden we stil bij het diorama, dat de overtocht van Franse troepen over de bevroren grote rivieren van Gelderland in januari 1795 uitbeeldt. Het is gemaakt door de vroegere medewerker van het museum A.R. Beerhorst, die met grote liefde en vakmanschap de figuurtjes en het landschap modelleerde.

Eerst een korte voorgeschiedenis. Eén februari 1793: de oorlogsverklaring van Frankrijk aan de Republiek. Op 17 februari reeds trekt generaal Dumouriez de grens van de Zuidelijke Nederlanden over, maar moet na gevechten met Oostenrijkse troepen weer terugtrekken. De rest van het jaar laat een wisselende strijd zien, maar in november 1793 wordt de veldtocht aan weerszijden gestaakt, volgens het nog steeds heersende, op de winterpraktijk gerichte gebruik.

Pas half april 1794 beginnen de vijandelijkheden opnieuw. De Franse opperbevelhebber is Pichegru, die voor de moeilijke taak staat de versterkte vestingsteden in Brabant en Limburg in te nemen. Dat lukt hem met veel moeite en wat krijgsmansgeluk; na Den Bosch valt Maastricht op 4, en Nijmegen op 8 november. Dan blijkt een tegenstelling tussen de Franse generaals en de groep van de 'representanten', de vertegenwoordigers van de Franse 'volks'regering: de laatsten zetelen in comfortabele huizen in Den Bosch, de eerstgenoemden huizen midden tussen hun troepen in primitieve onderkomens en vrezende de gevolgen van uitputting, slechte bevoorrading en ziekten door onvoldoende bescherming en uitrusting tegen de koude - zij hielden een pleidooi voor de normale winterrust.

De representanten hadden echter de steun van een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking, de Patriotten, die Fransgezind waren en een beroep deden op de Franse legerleiding om het Nederlandse volk zo snel mogelijk te 'bevrijden'; verder was in Franse dienst de generaal Daendels, een gevluchte Nederlander, die ook niets liever wilde. Door deze druk werd de veldtocht voortgezet, waarbij de winter met de invallende strenge vorst van 16 december in toenemende mate de aanvallers begunstigde. De Nederlandse verdedigers, gesteund door Engelse troepen, probeerden wel op verschillende fronten tegenweer te bieden; door enorme bijten in het ijs te hakken bij versterkte plaatsen vertraagden ze de opmars van de tegenstander, maar alle weerstand werd uiteindelijk gebroken. Op 4 januari hadden de Fransen definitief een bruggehoofd over de Waal, op 10 januari staken ze bij Lent, vlakbij Nijmegen, opnieuw deze rivier over. Op 17 januari werd Utrecht bezet, op 18 januari Arnhem: de Republiek was in Franse handen en de vermoeide Franse troepen konden daarop hun winterkwartieren betrekken. Uiteindelijk werd de Republiek een onderdeel van het Franse rijk. Napoleon begon in 1812 een veldtocht tegen Rusland, waarbij ook veel Nederlandse - dienstplichtige! - soldaten waren betrokken. Tijdens de veldtocht maakten zij kennis met een winter van een veel zwaarder kaliber, dan zij gewend waren. Zoals gewoonlijk was hun uitrusting niet op een echte winteroorlog berekend; als het laken van lange broek en dito jas van goede kwaliteit was, leverde een gemiddelde Hollandse winter, in garnizoensdienst doorgebracht, weinig problemen op. Maar in de Russische vlakte, bij temperaturen die geregeld onder de 20 graden Celsius doken en, met een felle wind die nauwelijks hindernissen ondervond, kon men alleen overleven door onder het uniform zoveel mogelijk andere kledingstukken te dragen. Water raakte schaars, op hygiëne werd nauwelijks meer acht geslagen en het vereist niet zo veel inlevingsvermogen om zich voor te stellen wat voor geuren een troep soldaten verspreidde bij inkwartiering in een kleine woning.... Enkele episoden zijn te zien op schilderijen van Hoyneck van Papendrecht, te vinden op een grote wand vlakbij de maquette. Het zijn grote doeken die een romantisch-realistisch beeld schilderen van de ontberingen, die de Franse troepen in Rusland in de winter van 1812 op 1813 ondergingen.

Napoleon was de campagne begonnen met het vaste voornemen vóór het invallen van de beruchte Russische winter in Moskou te zijn. Dit plan mislukte niet alleen, hij werd zelfs gedwongen tot een terugtocht, die hoe langer hoe rampzaliger verliep. Afdelingen van het Russische leger pasten de tactiek van de verschroeide aarde toe, legden hinderlagen en vielen voortdurend flanken en achterhoede van Napoleons leger aan: de Russische soldaten ondervonden namelijk veel minder last van de kou. Ze hadden na eeuwen ervaring echte winterkledij ontwikkeld, waarin zware wollen stoffen, gevoerde laarzen en bont van verschillende dieren verwerkt waren. Het leger van Napoleon, eenmaal op de terugtocht, raakte door de ontberingen alle initiatief kwijt en was na enkele weken eigenlijk alleen nog uit op overleving. Op het kleinste schilderij is zo'n ongelijk gevecht te zien: op de voorgrond de vernielde resten van een caissonwagen met gesneuvelde soldaten en paarden - resten van een afdeling die waarschijnlijk in een hinderlaag liep: andere soldaten vuren op een onzichtbare vijand in de bosrand. Uniformen en uitrusting lijken overigens nog in redelijke toestand te verkeren.

Het grote schilderij beeldt een bekende gebeurtenis af, namelijk de overtocht door het Franse leger van de Berezinarivier. De troepen maken nu een verwaarloosde, rommelige indruk; op alle mogelijke manieren hebben manschappen geprobeerd, hun uniformkleding beter geschikt te maken voor de afweer tegen de kou. Maar in feite is de afgebeelde brug minstens zo belangrijk: die is door Nederlandse pontonniers onder leiding van kapitein Benthien onder zeer moeilijke omstandigheden aangelegd. Wat was het geval? We schrijven de tweede helft van november 1812: een reguliere overtocht over de bestaande brug bij de plaats Borissow was door een Russisch leger geblokkeerd. Het dichtstbijzijnde plaatsje Studianko lag

ongeveer 18 km noordwaarts. De rivier was daar ruim 70 m breed, met moerassige oevers, die echter door de even daarvóór invallende vorst bevroren waren - maar ijs van betekenis was er nog niet. Op 25 november kwamen de pontonniers aan en begonnen onmiddellijk met het verzamelen van materiaal voor een noodbrug. In normale gevallen zouden ze een schipbrug hebben aangelegd, met de pontons die tot de uitrusting behoorden (even verderop in de tentoon stelling is zo'n ponton in ware grootte opgesteld). Door een tekort aan paarden had kapitein Benthien z'n zestien pontons echter moeten verbranden! Nu betekende de bouw van een brug op schragen de enige oplossing. Gelukkig waren de meeste huizen van het dorpje nog vrijwel intact en daken en wanden daarvan leverden kant en klare balken op. In de nacht van de 25e op de 26e november werd er zo goed mogelijk doorgewerkt. De schragen konden echter niet met een boot op hun plaats gebracht worden. Telkens moesten vier man met een schraag het ijskoude water in, terwijl hun collega's de verbinding met de vorige schraag tot stand brachten, waarna een versteviging en het wegdek volgden. In de middag van de 26e november, om één uur, was de voetgangersbrug gereed. Drie uur later lag een tweede brug gereed, bij de aanleg waarvan Franse pontonniers hun leven en gezondheid waagden. Onmiddellijk trokken er in totaal 7.000 man gevechtssklare troepen overheen om de weg vrij te maken van hinderlagen door het Russische leger.

Het verslag geeft weer, dat er voortdurend keihard gewerkt moest worden om te voorkomen, dat verzakkingen de brug onbruikbaar zouden maken. Op de 28e en de 29e november ontstond volkomen chaos: gelederen werden verbroken en bij de toegang tot de bruggen begon het recht van de sterkste te heersen; voor degenen die in het koude water vielen, was het eind gekomen. Om te voorkomen dat Russische achtervolgers de bruggen zouden gebruiken, werd in de avond van de 29e het bevel tot verbranding gegeven, dat kapitein Benthien in de vroege morgen van de 30e opvolgde; er bevonden zich toen nog ongeveer 5.000 man aan de andere oever! Dankzij de snelle ijsvorming hadden enkele dagen later restanten van deze groep gelukkig geen brug meer nodig.

De negentiende eeuw levert verder geen dramatisch winterse taferelen meer op. In de vele herinneringen van militairen uit het einde van die eeuw, in de vorm van schriftelijke schetsen uitgegeven, fungeert de winter nauwelijks als een lastige tegenstander, maar meer als een bijzondere omstandigheid, waarin weer eens wat anders kon gebeuren dan eindeloze exercities. Mooie voorbeelden hiervan zijn twee werken van de schilder Hoyneck van Papendrecht. De eerste dateert uit omstreeks 1885 en geeft de start van een infanteriegroep weer, die in volle bepakking een schaatstocht onderneemt, wat niet iedereen even gemakkelijk afgaat. De tweede laat een officiële parade op het ijs zien, gegeven ter ere van de jonge koningin Wilhelmina, geflankeerd door Koningin-Moeder Emma. Het is dit schilderij, dat nog wel eens wat vragen oplevert, zoals die naar de officiële Nederlandse militaire schaatsmodellen. Welnu, die hebben nooit bestaan - iedere soldaat bracht zijn eigen schaatsen mee!

De grijze uniform uit deze eeuw had nog steeds, evenals de donkerblauwe voorganger, het nadeel vlees noch vis te zijn: voor de zomer te warm en in de winter te koud. Met extra ondergoed kon het laatste nadeel wat verholpen worden; een gat in de handschoen waardoor de wijsvinger gestoken kon worden maakte het schieten met het geweer of de karabijn gemakkelijker. Korea-veteranen zullen hierbij bedenkelijk kijken, maar daarop komen we straks terug. Om iets voor de soldaten aan de grenzen te doen werden er in de Eerste Wereldoorlog door dames-breigroepen bivakmutsen gebreid, zgn. 'balaclava's', zo genoemd naar een episode uit de Krim-oorlog. Voor de rest opereerden 'onze jongens' vanuit huisjes in de vele gehuchten en dorpjes aan de grenzen, waardoor de ontberingen nogal meevielen. Er is een opmerkelijke serie foto's uit de Mobilisatie 1939/1940, waarop soldaten met bewapening over delen van de Waterlinie schaatsen. Hoogstwaarschijnlijk een aardige publiciteitsstunt, want de nadelen zijn snel te zien: het ijs vormt nauwelijks een

aaneengesloten vlakke, zodat bij de hekjes, singels en bosjes telkens 'gekluund' moet worden, wat tempo en veiligheid niet verhoogt. Eerst in de Tweede Wereldoorlog wordt er door alle legers zeer serieus aan koudweeromstandigheden aandacht besteed: uniformering en persoonlijke uitrusting, voeding, verwarming, speciale smeermiddelen, speciale munitieladingen en allerlei raadgevingen, die in voorschriften worden vastgelegd. De Nederlandse krijgsmacht komt ermee in de periode '40-'45 op kleine schaal in aanraking in Engeland en Amerika, doordat uit Nederlanders gevormde eenheden daar opgeleid worden. Na 1945 op grote schaal, doordat ons leger de geallieerde uniformering overneemt; eerst de Engelse, daarna de Amerikaanse. Kenmerkend voor de gevechtsskleding wordt het 'lagensysteem', waarbij meerdere dunne kledingstukken met lucht ertussen een groter isolerend en dus koudwerend vermogen blijken te hebben dan enkele dikke lagen. Rantsoenen, tentverwarming, aanpassingen aan wapens en voertuigen blijven constant in onderzoek voor mogelijke verbeteringen.

Het was in Korea dat Nederlandse troepen tijdens hevige gevechten met extreme kou (temperaturen die de dertig graden onder nul bereikten) in aanraking kwamen. In de Korea-vitrine zijn zowel de Amerikaanse soldaat als de tegenstander in winteruitrusting opgesteld. Ik heb over de omstandigheden van enkele veteranen aan het front letterlijk huiveringwekkende verhalen gehoord. En nog even terug op het gat in de handschoen uit de Eerste Wereldoorlog: in Korea zou je vinger a) snel bevroren geweest zijn, maar ook b) aan de trekker zijn vastgekleefd - je diende metaal, dat met de huid in aanraking kon komen, met tape af te dekken. Over de uniform en de uitrusting heeft Korea-veteraan M. Talens in *Armamentaria*, nummer 16 (1981), een uitvoerig artikel geschreven. Even snel de beschermende lagen genoemd: lang ondergoed (soms ook in de vorm van een soort 'overall'), daarover wollen trui met gesloten kraag en wollen broek; dan een gevoerd gevechtssasje en een gevoerde winddichte broek; tot slot een gevoerde parka voorzien van een met bont omzoomde capuchon. Schoenen met dikke zolen en een speciale metalen snelsluiting, waarin men twee paar sokken droeg; twee paar handschoenen, namelijk wollen binnen- en canvas/leren buitenhandschoenen, voorzien van een uitsteeksel voor de wijsvinger.

Rond 1960 had het Nederlandse leger een eigen gevechtsuniform, dat uiterlijk nog wel wat op het Amerikaanse uit het Korea-tijdperk leek. Tijdens een winterbivak in de Drunense duinen in januari 1960 droeg ik 's nachts op wacht: lang ondergoed, overhemd (om wat transpiratievocht op te nemen), trui, binnenbroek en binnenjasje, sokken, winddichte buitenbroek en gevoerd buitenjasje, met capuchon, over de helm. Verder bruine halfhoge leren schoenen met dikke zool en wollen handschoenen, met aparte wijsvinger. De temperatuur daalde tot min 8 en ik raakte verstijfd, omdat ik me in de smalle loopgraaf nauwelijks bewegen kon. Gelukkig bleef de gevreesde overval van enkele commando's die hondewacht uit; deze kwam toen ik rillend onder een deken lag met de jerrycan water tegen me aan, om deze niet te laten bevriezen. De commando's waren zo vriendelijk vrij snel te verdwijnen, toen wij ons warm schoten met losse flodders en donderslagen....

Bij de samenstelling van het tegenwoordige winteruniform voor de landmacht is het lagensysteem verbeterd door toepassing van textiel met kunststoffen, die een betere isolatie combineren met de best mogelijke ventilatie. Met name de mariniers testen in hun koudweerprogramma in Noorwegen regelmatig nieuwe uitrustingsstukken, omdat zij, op grond van taakspecialisatie binnen de krijgsmacht, belast zijn met het eventueel optreden onder arctische omstandigheden.

LITERATUUR

- Bosscha, J., Neêrlands heldendaden te land, van de vroegste tijden af tot in onze dagen (Leeuwarden 1855).
- Ekama, C., Beleg en verdediging van Haarlem 1572 en 1573 (Haarlem 1872).
- Hoek, J.J. van den, De veldtocht van Prins Maurits in 1597 (Den Haag 1914). - Neumann, H., `Die Belagerung der Festung Jülich von 1621/22 - ein Gemälde des flämischen Schlachtenmalers Peeter Snayers (1592-1667)', in: AKK (1996), band I, 39-43.
- Parker, G., The array of Flanders and Spanish Road 1567-1659 (Londen 1972).
- Sabron, F.H.A., De oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden (Breda 1892).
- Talens, M., `Uniformen, distinctieven, uitrusting van het Nederlands Detachement Verenigde Naties 1950-1954', in: Armamentaria, 16 (Leiden, 1981), 158-195.
- Uijterschout, I.L., Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de Nederlandsche krijgsgeschiedenis 1568 tot heden (Kampen z.j.).
- Wijn, J.W., Het beleg van Haarlem (Amsterdam 1943).

NOTEN

1. Als ze die al gekregen hadden; Spaanse soldaten hadden in het begin van de Tachtigjarige Oorlog vaak maanden, soms zelfs meer dan een jaar soldij tegoed!
2. Onder meer door slechte betaling van soldij.
3. Dit soort ondernemingen kreeg de naam `camisaden'.
4. Hij dreigde het commando zelf op zich te nemen, Don Frederik weg te sturen en, de grootste schande, diens moeder(!) als commandant over de Spaanse basis in Nijmegen te laten optreden.
5. Bruikleen van het Rijksmuseum.